

FETH B. HÂKÂN*

Olga Pinto

O zamanlar çok sık görülen el-Ca'feriye sarayının şahit olduğu vak'alardan birisini teşkil eden ve 4 Şevval 247 (11 Aralık 861) gecesini bir kaç Türk tarafından halifenin mukaddes varlığını hedef tutan faciayı İslâm tarihlerinden okuyanlar, halifenin isminin yanında kâtibinin adına da rastlarlar; bu kâtip Feth b. Hâkân adında bir Türk'tür. Feth b. Hâkân suikastcilerin baskını yaptığı sırada kaçmağa teşebbüs etmeyen yegâne saray mensubu idi ve vücudunu halifenin vücuduna siper ederek efendisi gibi hançerlenerek öldürülmüştür.

Bazı tarihçiler, onun ölümünden kısa bir methiye ile bahsederler. Bu methiyelerde Feth, kurnaz bir politikacı, hile ve entrikaya düşkün bir memur olarak değil, ilim ve edebiyat hâmisini, iyi bir şâir, sâdik bir müşâvir ve kültürlü, münevver bir halife olan Mutevekkil'in tertiplelediği edebî toplantılarda onun yanından ayrılmıyan bir dost olarak tarif edilir. Bazı müellifler eserlerinin isimlerini, bazıları bir kaç mısraını, diğerleri ise onun güzel ve zengin kütüphanesini anlatmaktadırlar. Bu bakımdan ilk bakışta zannedilir ki, biraz biyografik malûmat toplamak, halifenin yanında geçirdiği seneler zarfında onu adım adım takip etmek, divânını yeniden meydana getirmek ve bazı eserlerine âit el yazmaları bulmak mümkündür...; ancak, maalesef bunlar sadece bir takım vaatlerdir; biyografik haberler çok azdır. Divânından sâdece bir kaç mısra kalmıştır; eserlerinden hiç birisini açıklıkla ortaya çıkarmak mümkün değildir.

Feth b. Hâkân, kaynaklarda umumiyetle Mutevekkil'in veziri

* *Rivista degli Studi Orientali* (XIII, 1931-32, s. 133-149) dergisinde al-Fath b. Hâkân, Favorito di al-Mutawakkil adıyla neşredilen bu makale Hakkı Dursun Yıldız ve Neyire Milani tarafından tercüme edilmiştir.

olarak gösterilmiştir. Ancak metinler daha dikkatlice tetkik edildiğinde onun bu mevkii¹ ve genel olarak diğer bir resmî makamı hiçbir zaman işgal etmediği kanaati kuvvetlenmektedir². Kendisi halifenin kâtipliğini yapmış, onun mührünü taşımış³ ve aynı zamanda halifenin baş müşâviri ve en yakın sırdaşı olmuştur, «onun Mutevekkil karşısındaki durumu, ruhun vücuda karşı olan durumu gibidir⁴». İsim vermeksizin siyâsî kararlar almış ve halifenin bizzat yapmak istemediği veya yapamadığı bir çok mes'eleyi halletmiştir.

Muhtemelen *Divân el-Tevkîi*'nin başkanlığını yapmıştır; *Divân el-Tevkîi*'nin vazifesi, halifenin emirlerini ikmâl etmek, kaleme alarak kaydetmek, mühürlenmek ve umumiyetle Kur'ân'dan mülhem olan halifenin vezirlerini yazmak ve ilgili yerlere göndermektir⁵. Adı geçen müesseseye Emevîler tarafından kurulmuş, her ne kadar el-Mutevekkil zamanında mevcut diğer divânlar arasında bahsi geçmemekte ise de muhtemelen Abbâsîler devrinde de devam etmiştir. Halife el-Mutevekkil zamanındaki divânlar şunlardır: *Divân el-Harâc*, *Divân el-Ziyâ*; *Divân el-Zimam*, *Divân el-Cund ve'l-Şâkiriyye*, *Divân el-Mevâlî ve'l-Gilmân*, *Divân el-Berîd* ve *Divân al-Zimam ve'l-Nafakat*⁶.

Gerek meziyetlerinden dolayı ve gerekse pâye vermek için Feth'e, ömrünün sonuna kadar taşıdığı «vezir» ünvanı verilmiştir.

1 Halife Mutevekkil'in ilk veziri, daha önce el-Vâsik'in vezirliğini yapmış olan Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât idi. Mutevekkil halife olunca, 232 (847) de onu öldürttü. Muhammed b. Fazl el-Carcarâf (bazıları Curcanî demektirler) kısa süre onun vezirliğinde bulundu. Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân onun son veziridir. Bu zatın dedesi Hâkân'ın, Feth ile bir akrabalığı yoktur. Ubeydullah, el-Mutevekkil'in ölümüne kadar vezirlik yapmıştır.

2 *Kitâb el-Fahrî*'nin yazarı her halifenin vezirlerinin isimlerini verdiği halde Feth için yalnız emir tabirini kullanmıştır. *Kitâb el-Fahrî*'nin mütercimi E. Amar bir notta (Paris 1910, s. 412) Feth'in vezir olduğunu söylüyor ise de esas metinde bu bilgi bulunmamaktadır. Bu hususta Feth hakkında bilgi veren kaynaklara dikkat etmek lazımdır. Çünkü aynı ismi taşıyan Feth b. Hâkân el-İşbîlî (ölm. 529=1134-1135) adlı İspanyol bir şâir vardır. Bu sebeple E. Amar hataya düşmüştür; bkz. Hammer-Purgstall, *Literaturgeschichte*, VI, 443 ve 582. Bu sayfalarda el-Feth, Feth el-İşbîlî ile karıştırılmıştır.

3 Yâkût, *İrgad el-Arîb*, ed. Margoliouth, VI, 117.

4 Yâkût, *aym eser*, VI, 119 كان تزل من التوكل بمنزلة الروح الجسد

5 *Fragmenta Historiarum Arabicorum*, ed. De Goeje, 552.

6 Kremer, *Kulturgeschichte des Orients*, Wien 1875, I, 199.

Künyesi Ebû Muhammed⁷ olan Feth' aslen Türk idi. Babası Hâkân b. Urtuc⁸ (veya Gurtuc) Fergana'da hüküm süren bir sülâle-nin prenslerinden idi. Asya'dan gelen bu zât Halife Mu'tasım'ın muhafız kuvvetlerine mensup Türk askerlerinin kumandanı oldu^{9a}.

Hâkân Urtuc, Mu'tasım'ın sarayında mühim bir şahsiyet olmuş⁹ ve hilâfet sarayı Bağdad'dan yeni merkeze taşındığında kendisine ve askerlerine sarayın etrafında geniş bir saha tahsis edilmiştir. Bir süre önce inşaatı, Hâkân Urtuc'a havale edilmiş olan bu saraya onun ismine atfen Cevsak el-Hâkânî adı verilmiştir¹⁰. Halife Mu'tasım ile Hâkân Urtuc arasında samimî bir dostluk vardı; öyle ki, bazan halife onu evinde ziyâret etmek lutfunda bulunurdu¹¹.

Hâkân Urtuc, Mutevekkil'in halife seçilmesinden bir kaç ay sonra, 233 (847/848) yılında ölmüştür¹². Feth'ten başka devletin yüksek makamlarına geçmiş olan diğer bir oğlundan daha bahsedilir ki, o da Müzâhim b. Hâkân olup 253 (867) yılında Mısır vâlisi tayin edilmiştir¹³.

Feth'in hayatı hakkında önce kronolojik sıra ile kendisinden bahseden tarihçilerin verdikleri bilgileri nakledeceğiz ve bunu yaparken de onların hangi kaynaklardan, ki muhtemelen tektir, isti-

7 El-Safedî, *el-Vaşi bi'l-Vefeyât*, Kahire Milli Kütüphanesi, M 125. varak 44b.

8 Hâkân, türkçe Kagan'ın arapçaya geçmiş şeklidir (bkz. İ.A. *Hâkân* mad.). Bu el-Feth'in babasının aslen Türk bakanlarından olduğunu göstermektedir. Bir ünvan olan bu kelime araplarda isim gibi kullanılmaya başlandı. Onun ismi el-Feth b. Hâkân b. Urtuc idi. İkinci بن nin, ki muhtemelen sonradan ilâve edilmiştir, kaldırılması lazımdır. Zira araplar «hâkân» kelimesinin esas manasını bilmiyorlardı. Bu durumda el-Feth'i Hâkân el-Feth'i Hâkân Urtuc'un oğlu olarak kabul edebiliriz. Gerçekten el-Yakûbî (*Buldân*, s. 258), bütün kaynaklar arasında yalnız olarak el-Feth'in babasını Hâkân Urtuc olarak vermektedir. Hâkân Urtuc başlangıçta müslüman değildi; İslâm dinini kabul edince Ahmed adını almıştır. Çünkü Yâkût (VI, 116) ve el-Safedî (varak 44b) el-Feth için ikinci bir soy kütüğü vermektedirler.

9a el-Belâzurî, *Futûh el-Buldân*, ed. De Goeje, 431, İbn Hallikân, *Vefeyât el-'Ayân* 1275, II 59.

9 İbn Tagribirdî, *el-Nucûm el-Zahire*, ed. Juynboll, I, 759; Sibî İbn el-Cevzî, *Mir'at el-Zamân fi Târîh el-'Ayân*, Brit. Museum, Ar. yazmalar 4618, varak 153b de Hâkân'a عظيم ünvanı verilmektedir.

10 Ya'kûbî, *Buldân*, 258.

11 Bkz. s. 47.

12 el-Sûlî, *Kitâb el-Evrâk*, Petersburg'daki yazma, varak 57a.

13 el-Kindî, *Kitâb el-Vulât*, Leiden 1912, 208 vdd.; İbn Tagribirdî, I, 772 vdd.

fâde ettiklerini bulmağa ve daha sonra bilhassa yaşadığı muhitte bağlantı kurmak suretiyle şahsiyetini belirtmeğe çalışacağız.

Feth b. Hâkân'dan bahseden ilk müellif onun çağdaşı olan el-Kindî (ölm. 250/864)'dir ve ölümü hakkında çok kısa bir bilgi vermektedir¹⁴. El-Ya'kûbî (ölm. 284/897), *Tarih*'inde sadece Feth'in ölümünden bahsetmekte ve halife üzerinde iki kişinin çok müessir olduğunu ilâve etmektedir: Feth b. Hâkân ve vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân¹⁵; diğer taraftan el-Ya'kûbî'nin coğrafyaya dâir eserinde, Mutevekkil'in, ana caddeyi (el-a'zam) Feth'in oturduğu Aşnas sarayından kendi sarayına kadar uzattığından bahsedilmektedir¹⁶.

Taberî (ölm. 310/923) de bu hususta fazla bir şey söylememektedir; Halife Mutevekkil ile Feth arasında, Muntasır'ın tahta geçmesiyle ilgili olarak yapılan anlaşmadan bahsetmektedir¹⁷. Taberî, Mutevekkil'in öldürülmesini etraflı ve uzun uzun anlatmasına rağmen Feth'den sadece, halifeye vücudunu siper ederek onu saldıranların öldürücü darbesinden kurtarmak istediği şeklinde kaydetmektedir¹⁸. 235 yılında (849-850) halifenin Samarra'da el-Hârûnî sarayında ve diğer yerlerde yapmak istediği yeni işler için Feth'i vekil bıraktığı yine aynı müellif tarafından belirtilmektedir¹⁹.

Biraz daha geniş ve o nisbette sağlam bilgilerin, el-Sûlî (ölm. 335/946-947) tarafından verilmesini beklerdik. El-Sûlî'nin amcası İbrahim b. el-Abbas, Halife Mutevekkil'in halefleri olan Muktefi ve Muktedir'in saraylarında yaşamış ve Mutevekkil'in güvenilir bir habercisi, Mutevekkil'in çevresine dahil bir şâir, tarihçi ve filolog idi²⁰, ancak Mutevekkil'in öldürülmesinden önce, 242 (856-857) yılında ölmüştür. Buna rağmen el-Sûlî'de Mutevekkil'in sâdece ölü-

14 el-Kindî, *aynı eser*, 204 (s. 202 de önemsiz bir haber var ki, bu da Mısır'ın umumi valisi Anbase b. İshak el-Dabbî'nin 240=854-855 yılında Feth'ten yardım istediği ve bu isteğin kabul edildiğidir).

15 Ya'kûbî, *Târîh*, ed. Houstma, II, 602.

16 Ya'kûbî, *Buldân*, 266.

17 Taberî, *Târîh el-Rusul*, ed. De Goeje, Leiden, 1879-1898, III, 1456; bkz. aşağıda s. 11.

18 Taberî, III, 1460.

19 Taberî, III, 1406.

20 Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâb el-Ağânî*, Bulak 1285, IX, 21-34; İbn Hallikân, I, 13-14.

münden bahsedilmekte²¹ ve Feth'e kaçamak bir şekilde değinilmektedir²².

İlk defa olarak Mes'ûdî, biraz daha tavsilatlı bir şekilde Feth'den bahsetmekte ve onun halifeyi müdafaa edişini oldukça dramatik ve canlı bir şekilde anlatmaktadır²³. Mes'ûdî, fazla bilgi vermeyeceğini ve elimize daha geçmemiş olan «*Kitâb ül-Vusta*'da²⁴ hikâyesini anlattık» demekle daha önceden belirtmiştir. Belki de uzun ve doğru olan bu biyografi daha sonra gelen müelliflerin ve bilhassa İbn el-Nedîm ve Yâkût'un istifâde ettikleri biyografidir. *Kitâb el-Ağânî*'de verilen bilgiler hemen hemen münhasıren Mutevekkil'in etrafında topladığı ediplerle ilgilidir. Bunlar arasında şiir ve edebiyattan anlıyanların hâmisî olan Feth'in siması göze çarpmaktadır; ve onun hayatına âit sadece ileride her kaynaktan yer alacak olan o meşhur fıkraya, diğer bir ifade ile daha yedi yaşında iken Mu'tasım'a verdiği cevaba yer vermiştir²⁵.

Feth hakkında daha çok bilgi veren ve sonraki bir çok müellifler tarafından zikredilen ilk kaynak İbn el-Nedîm'in *el-Fihrist*'idir. İbn el-Nedîm, gerçekten Feth'in kütüphanesinden bahseden ve maalesef bize ulaşmamış olan eserlerinin isimlerini veren ilk şahıstır²⁶.

El-Fihrist'ten sonra İbn Asâkir'in uzun ve tafsilatlı bir şekilde verdiği bilgilere gelinceye kadar takriben iki asır geçmiştir. Bahsi geçen müellif Feth'in hayatı hakkında bilgi verdikten başka bir çok mısralarını da nakletmektedir²⁷. Bu bilgiler eli sene kadar sonra Yâkût tarafından biyografik eserinde kullanılmış ve genişletilmiştir²⁸. Ancak her ikisi de hayatı hakkında az bilgi vermektedirler. Aynı durumu daha sonraki kaynaklarda da görmekteyiz: Sibt İbn el-Cevzî²⁹, el-Zehebi³⁰, el-Kutubi³¹ ve el-Safedî³² nin eserle-

21 Sûlî, *aynı eser*, varak 23-73. Sûlî'nin bu eserinin parçaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.

22 Sûlî, *aynı eser*, 67^b-70^b.

23 Mes'ûdî, *Murâc el-Zeheb*, VII, 271 vd.

24 Mes'ûdî, VII, 197.

25 *Kitâb el-Ağânî*, VI, 201 (bkz. aşağıda s. 47).

26 İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Flügel, 116-117.

27 İbn Asâkir, *Târîh Dimâşk*, Kahire yazması, الفتح بن حاقان maddesi.

28 Yâkût, VI, 116-124.

29 Sibt İbn el-Cevzî, 153^b-154^b.

rinde de hep aynı mısralar zikredilmiş, aynı fıkralara atıf yapılmış ve aynı şahıslardan bahsedilmiştir. Hattâ İbn Miskeveyh²⁹, İbn el-Esîr³⁰, İbn el-Tiktakâ³¹, Ebu'l-Fidâ³² ve İbn Tagribirdî³³ gibi tarihçilerin verdiği bilgiler de hiç farklı değildir. Şöyle ki, Feth'in hayatı ile ilgili en mühim olayların tarihleri bütün kaynaklardan derlendiğinde elimize pek az bir şey geçmektedir: 200 (815-816) yılına doğru doğmuş olmalıdır. Zira 40 yaşında öldürülen³⁷ Mutevekkil'in akranıdır. Mutevekkil'in 232 yılı sonunda (847 ortaları)³⁸ halife seçilmesinden bir kaç ay sonra onun kâtipliğine tayin edilmiştir³⁹. 235 ve 236 (849-851) yıllarında halifenin Samarra'da yaptırdığı işlere nezaret etmiş⁴⁰, 242 (856-857) yılında kısa bir müddet için halifenin oğlu Muntasır'ın yerine Mısır vâililiği yapmıştır⁴¹. 244 (858) de halifeye Dimaşk'a gidişinde refakat etmiş ve kısa bir müddet için ona vekâlet etmiştir⁴². 247 (861) yılında da öldürülmüştür⁴³.

29 el-Zehabî, *Târîh el-İslâm*, Kahire Millî Ktb. tarih, kat. V, 21-22, varak 77^a-77^b.

30 Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Favât el-Vefeyât*, Kahire, 1283, II 153-4; aynı müellif, *Uyân el-Tevârîh*, Paris Anc. Fonds Ar. 638 A (218-250 yılları arasındaki hâdiseleri ihtiva etmektedir), VIII, varak 138^b-139^b.

31 Safedî, varak, 44^b-46^a.

32 İbn Miskeveyh, *Tecârib el-Ümem*, Ayasofya Ktb. No: 3119 (191-283 yılları arası), varak 166^a.

33 İbn el-Esîr, *el-Kâmül*, ed. Tornberg, VII 60 vdd.

34 İbn el-Tiktakâ, *el-Fahrî*, ed. Ahlwardt, 283.

35 Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, İstanbul, II, 43 vd.

36 İbn Tagribirdî, I, 697-759.

37 İbn Tagribirdî, I, 759.

38 İbn Tagribirdî (I, 697), Halife el-Mutevekkil'in 233 (847-848) yılında *Divân el-Harâc*'dan Fazl b. Mervân'ı azlederek yerine Feth b. Hâkân'ı tayin ettiğini kaydetmektedir. Diğer kaynaklar (Taberî, III, 1379; İbn el-Esîr, VII, 67; Sibt İbn el-Cevzî, varak 86) Fazl b. Mervân'ın azil haberini teyid etmekle beraber bu makama Benü Ezd'in mevlâsı ve muhtemelen vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ın babası Yahya b. Hâkân'ın tayin edildiğini belirtmektedirler. İsim hatası İbn Tagribirdî tarafından yapılmıştır.

39 Sibt İbn el-Cevzî, varak 99^b.

40 Taberî, III, 1406; İbn Miskeveyh, ed. De Goeje, 546.

41 İbn Tagribirdî, I, 725 ve 745. Bu haber el-Kindî ve diğer kaynaklarca teyid edilmektedir.

42 Yâkût, VI, 117; Zehebî varak 77^a-77^b; İbn Asâkir, gösterilen yer; Safedî, varak 44^b; Sibt İbn el-Cevzî, varak 154^a, yıl tasrih etmiyorlar; Taberî, III, 1436; Mes'udî, 256-262 (Kahire tabı); Kutubî, II, 153, Feth'in isminden bahsetmemektedirler; Süllî, varak 59^b de bu seyahati 242 (856-857) yılında göstermektedir. Buhturî bu seyahatle ilgili bir şiir yazmıştır (bkz. aşağıda s. 53). Seyahatın sebebi için bkz s. 53.

43 Bkz. aşağıda s. 11-12.

Feth b. Hâkân, hakiki bir şehzâde eğitimi görmüştür. Gerçekten kendisi Halife Mu'tasım'ın oğlu Mutevekkil ile beraber büyümüş ve aynı eğitime tâbi tutulmuştur. Feth, Mutevekkil ile akran idi ve henüz yedi yaşında iken halife onu sarayına alarak evlât edinmişti⁴⁴. Bazı müelliflere göre bu evlât edinme olayı hoş bir rivayet neticesi gerçekleşmiştir: Mu'tasım bir gün Hâkân Urtuc'u ziyarete gitmiş ve evde o zamanlar yedi yaşında olan zeki ve nüktedan oğlu ile karşılaşmıştır. Daha önce babasından çocuğun zeki ve nüktedan olduğunu duymuş olan halife ona şöyle bir soru sordu: «Ya Feth, sence hangimizin evi daha güzeldir, benimki mi yoksa babanunki mi? Çocuk hiç tereddüt etmeden şu cevabı vermiştir: «Ya Emir'ül-Müminin, senin bulunduğun zaman babamın evi daha güzeldir»⁴⁵. Bu cevap halifeyi çok şaşırtmış, önce onu mükâfatlandırmış ve sonra da evlât edinmiştir.

Feth, yine Halife Mu'tasım'a başka bir vesile ile buna benzer bir cevap vermiştir: Mu'tasım parmağındaki yüzüğü göstererek sormuş «Ya Feth sen bu taştan daha güzel bir şey gördün mü?» «Evet ya Emin'ül-Müminin, o da bu taşı taşıyan eldir»⁴⁶ diye cevap vermiştir. Feth gençlik yıllarında bu şekilde hazır cevaplılığı sâyesinde itibar görmüş ve bu sâyede bir iki hatası bile affedilmiştir. Gerçekten bir gün Mutevekkil ona son derece kızmış, fakat sonra onu affetmiştir. Hattâ kâtibine karşı her hangi bir kin beslemediğini göstermek için bir dileği olup olmadığını sormuştu. O zaman Feth şöyle cevap vermişti: «Ya Emir'ül-Müminin, bu dünyada, hiç bir şey ne kadar büyük ve kıymetli olsa senin küçücük bir memnuniyetin ile mukayese edilemez»⁴⁷.

Mutevekkil ile Feth iki kardeş gibi yaşamışlar ve kuvvetli bağlarla birbirlerine bağlanmışlardır. O kadar ki, bir gün Feth ağır hasta yattığı bir sırada⁴⁸ halife de hastalanmış⁴⁹ ve kâtibinin yanı

44 İbn Tagribirdî, I, 759. Mu'tasım'ın yerine halife olan oğlu Vâsik, Feth'i evlât edinmiştir (Kitab el-Ağânî, VI, 206).

45 Yâkût, VI, 117; *Kitâb el-Ağânî*, VI, 206; Kutubî, II, 154; Sibt İbn el-Cevzî, varak 153^b; Safedî, varak 44^b; Zehebî, varak 77^b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

46 Muhammed b. Kâsım b. Yâkûb, *Ravz el-Ahyâr* (s. 1, 1279), 142; el-Abşîhî, *el-Mustatraf*, Bulak 1268, 74.

47 Yâkût, VI, 119; Sibt İbn el-Cevzî, varak 153^b; Zehebî, varak 77^b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

48 Bu hususta Buhturî (*Divân*, İstanbul 1300, 36) telmihte bulunmaktadır. Onun Halife el-Vâsik devrinde geçirdiği diğer hastalık için bkz. *Kitâb el-Ağânî*, VI, 206; Buhturî, 31.

başında yatmak istemiştir. Bilâhire Bahtışu⁵⁰ isimli hususî tabibinin tedavisi neticesinde ikisi de iyileştikten sonra halife memnuniyetini belirtmek maksadiyle senede 14 bin dirhem gelir getiren bir mülkü ona hediye etmiştir⁵¹.

Halife ile kâtibini birbirine bağlayan⁵² husus daha ziyâde her ikisinin edebiyata olan meraklarıdır. Mutevekkil genç yaşında etrafına edipleri, şâirleri, hanende ve sâzendeleri topluyarak günün boş saatlerini onlarla geçirmekte idi. Feth ise bu muhite yeni elemanların katılmaları için elinden gelen gayretleri esirgememiştir. O, genç ediplerin ve diğer illerden gelmiş tanınmamış sanatkârların hâmisî olmuş ve onları halifenin huzuruna çıkartmıştır⁵³. Halife de onları daima himaye etmiş, mükâfatlar vermek suretiyle teşvikte bulunmuştur⁵⁴. El-Câhız⁵⁵ ile Muhammed b. Kâsım Ebu'l-Aynâ⁵⁶ ve Ahmed b. Ebî Funûn⁵⁷ isimli şâirleri ve kendisine daima sadık kalmış onun için bir çok şiir yazmış olan⁵⁸ el-Buhturi'yi⁵⁹ halifeye taktim eden Feth'dir.

Şâir Ali b. Cahm el-Sâmî⁶⁰ ile Ali b. Yahya el-Müneccim⁶¹'in.

49 Buhturi, 36.

50 el-Feth'in İsrail b. Zekeriyâ el-Tayfûri adında hristiyan bir tabibi vardı (İbn Ebi Usaybi'a, *U'yan el-Enbâ*; ed. Müller, 1884, I, 157).

51 Reiske, Ebu'l-Fida'nın edisyonundan bir anekdot nakletmektedir (II, 700-701): Bu hususta «*Ravz el-Ahyâr*» şöyle diyor «... Fakat bu hikâye Muhammed b. Kâsım el-Ya'kûb'un *Ravz el-Ahyâr*'ında yoktur. Bu husus belki başka bir eserden alınmıştır, fakat ben tesbit edemedim.

52 el-Feth'in dinî konulardaki fikirleri hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlayamadım. El-Feth, Halife el-Me'mun devrinde başlayan ve el-Mu'tasım devrinde gelişen Mutezile hareketine katıldı mı, veya Irak'da sunnî doktrinini yeniden tesisine yardım etti mi?

53 Halife el-Mütevekkil'in huzurunda Muhammed b. Sâlih el-'Adevî (*Agâni*, ZV, 89) ve İbrahim b. el-Mu'eddîb'in (*Agâni*, XIX, 114-115) şiirlerini okutturuyordu.

54 Mekki (*Agâni*, XIII, 22) ve el-As'as (*Agâni*, XIII, 31)'ın şiirleri ile.

55 İbn Asâkir, gösterilen yer. Krş. el-Feth'in el-Câhız'a mektubu, s. 52. el-Câhız'ın hayatını yazan bütün müelliflerin kaydettikleri şöyle bir hikâye vardır: Halife el-Mütevekkil, el-Câhız'ın geniş kültürünü öğrenince onu oğullarına hoca tayin etmek istedi; fakat daha sonra bir darbimesel haline gelen onun çirkinliğini görünce bundan vazgeçti.

56 Yâkût, VI, 62.

57 Yâkût, VI, 123.

58 Mes'ûdî, VII, 204.

59 Buhturi, Divân, 29-60.

60 *Kitâb el-Agâni*, IX, 104-120.

61 İbn Hallikân.

gramerci Muhammed b. Yezid el-Muberrred⁶² ile Mufaddal b. Salama b. Âsım'ın⁶³, filolog Muhammed b. Habîb'in —ki onun için *Kitâb el-Kabâ'il ve'l-Eyyâm*'ı⁶⁴ derlemiştir— ve tarihçi Muhammed b. el-Hâris el-Sa'labî'nin, (Taglibî) ki ona ithafen *Kitâb el-Ahlâk el-Mulûk*⁶⁵ adlı eseri kaleme almıştır, dostu olmuştur. El-Câhız, *el-Tâc fi Ahlâk el-Mulûk*⁶⁶ adlı eserini Feth'e ithaf etmiş ve yine onun için kaleme aldığı *Menâkıb Cund el-Hulafe ve Fezâ'il el-Etrak*'inde halifenin etrafındaki Türk birliklerinin sadakatinden bahsetmektedir⁶⁷.

Feth b. Hâkân'ın bizzat kendisi de edip ve şâirdi⁶⁸. Ancak maalesef bizce sâdece eserlerinin isimleri bilinmektedir: *Kitâb Ahlâk el-Mulûk*⁶⁹, *Kitâb el-Sayd ve'l-Cevârih* (veya *el-Cârih*), *Kitâb el-Ravza ve'l-Zuhr*, *Kitâb el-Bustân*. Bu sonuncu eser her ne kadar Feth'e atfedilmekte ise de Re's el-Bağl ünvanı ile bilinen Muhammed b. Abd Rabbihi'ye âit olduğu zannedilmektedir⁷⁰.

Yukarıda bahsi geçen eserlerin yalnız isimlerine bakarak nelerden bahsettiklerini tesbit etmek güçtür. *Kitâb Ahlâk el-Mulûk*, belkide muhteva bakımından, el-Câhız ve Muhammed b. el-Hâris el-Sa'labî'nin eserlerine benzemektedir⁷¹. Saray hayatından ve adab-ı muâşeretinden, ahlâk ve eğitimden bahseden bir el kitabıdır⁷². *Kitâb el-Ravza ve'l-Zuhr* belki de Feth'in şiirlerinin bir derlemesidir. El-

62 Halife ve el-Feth hakkındaki mısralar için bkz. Yâkût, VII, 142.

63 Yâkût, VII, 170.

64 *Fihrist*, 107.

65 *Fihrist*, 148; Mes'ûdî, I, 12 vd.

66 وَأَنْ نَحْصُ بَوْحَ كِتَابِنَا هَذَا الْإِمِيرِ الْفَتْحِ بْنِ خَالِدِ بْنِ مَوْلَى إِمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ , Kahire 1914, s. 4.

67 Ed. van Vloten, Leiden 1903 (*Tria opuscula*, I).

68 Yâkût, VI, 119; Kutubî, II, 153; Mes'ûdî, VII, 192; Sibt İbn el-Cevzî, varak 153a Safedî, varak 44b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

69 Yalnız *Fihrist*'te bulunan «*كتاب اختلاف الملوك*» ismini düzeltmek lâzımdır; zira *Fihrist*'in bu edisyonunda son olarak H. Ritter (*Der İslâm*, XVII, 1928, s. 15-23)'in işaret ettiği gibi bazı hatalar vardır.

70 *Fihrist* (117), bu dört eserden bahsediyor; Yâkût (VI, 117) 2 ve 4 numaralı eserlerin adlarını vermektedir; Safedî (varak 44b-45a) 2 ve 4 numaralı eserleri veriyor; Mes'ûdî (VI, 192) ise yalnız 4 nolu eserin adını veriyor. Mütevekkil'in sarayındaki mugannîler arasında Bunân b. Re's el-Bağl adında birisi vardır ki, bu onun oğlu idi (Sûlî, varak 38).

71 Bkz. yukarıda s. 49.

72 Krş. F. Gabrieli, *Etichetta di corte e costumi sasanidi nel Kitâb Ahlâk al-Mulûk di al-Gahiz*, RSO, XI (1928), 292 vdd.

Mes'ûdi, *Kitâb el-Bustân*'ın Arab edebiyatının ve ahlâk ilminin muhtelif bakımlardan bir araştırması olduğunu belirtmektedir⁷⁵.

Feth b. Hâkân'ın mısralarından da pek azı zamanımıza ulaşmıştır ve bu mısralar onun şâir olarak değerini ortaya koymağa kâfi gelmemektedir. Feth'in mısralarının çoğunu (ancak 13 beyit) Yâkût nakletmektedir ve bunlardan yalnız dört mısra daha önce yaşamış olan İbn Asâkir tarafından kaydedilmektedir. Bunlardan başka Yâkût, şâir Va'vâ (ölm. 390/1000)'nın⁷⁶, Feth'in bir esirenin nefesini tarif edişinden mülhem olduğunu yazmaktadır: «Ben (onu öperken) dudaklarında öyle bir rahiya buldum ki, bunu şarab içmiş olan bir kimse koklamış olsaydı muhakkak ki kendine gelirdi⁷⁷».

İşte Feth'in bizce bilinen mısraları:⁷⁸

Feth'e şu mısralar okunduğunda,

kendisi şöyle cevap vermiştir :

وامض عني مصاحباً بسلام	لست مني و لست منك فدعني
قد رأينا خلاف ذا في التمام	و اذاما شكوت ما بي قالت
فصارت تمتل بالاحلام ⁷⁸	لم تجد علة تجني (77) بها الذنب

«Sen benden değilsin, ben senden değilim. O halde bırak beni ve sessizce çıkıp git».

«Hissettiklerim hakkında ona ne zaman serzenişte bulunsam, o bana şöyle demiştir: O (kadın), onu (erkeği) itham etmek için bir bahane bulamayınca rüyalarında bahaneler aramağa başlamıştır».

وعيني دماً بد الدموع تسيل	أشاهك ليلي مذ هجرت طويل
وليس الى شكوى اليك سبيل	و بي منك والرحمن مالا اطيقه
جزيت ولكن الوفاء قليل ⁷⁹	اشاهك لو يجزي المحب بوده

73 Mes'ûdi, VII, 192.

74 el-Va'va, *Divan*, ed. Kratchkowsky, Saint-Petersbourg 1914, 197.

75 Yâkût, VI, 118.

76 Bu beyitlerin tercümesinde bana yardımlarını esirgemiyen Prof. Michelangelo Guidi'ye teşekkürlerimi sunarım.

77 تجني yerine تجني

78 Kutubî, II, 145; Safedî varak 45^a; İbn Asâkir, gösterilen yer; Yâkût, VI, 118; Sibt İbn el-Cevzi, varak 154^a.

79 Yâkût, VI, 118.

«Ey Şâhk⁸⁰, sen gittiğinden beri gecelerim uzadı ve gözlerimden yaştan sonra kan akmağa başladı. Ben senin için öyle hisler (öyle büyük bir aşk) besliyorum ki, Allah'a yemin olsun artık bu yükü kaldıramıyacak haldeyim; fakat senin yanında şikâyet edemiyorum. Ey Şâhak, seven insan aşkı için mükâfatlandırılırdı ben mükâfatlandırılırdım; fakat sadakat azdır.»

أما ترى الورد يدعو الشارين الى	حراء صافية في لونها صيب ⁸¹
مداهن من يواقيت مركبة	علي الزمرد في أجنافها ذهب
خاف اللال اذا ظالت اقامته	فصار يظهر أحياناً و يحتجب ⁸²

«Görmüyormusun, kırmızı gül⁸³, içenleri kırmızı ve saf bir şaraba davet etmektedir. Şarabın renginde kırmızı bir üsarenin rengi var. Kenarları (ağzı) altın yıldız ile süslü yakutlu sürahiler vardır. (Gülün) yanımızda kalması uzadığı zaman can sıkıntısı ürktü; bazan belirmeğe çalışır, fakat hemen çekilir».

فاني واياها لك الحمر والنقى	متى يستطع منها الزيادة يزد
اذا ازدددت منها ازدددت وجدأقربها	فكيف احترامن من هوى متجدد ⁸⁴

«Ben ve o, şarap ve delikanlı gibiyiz; çoğunu elde ettiği zaman daha çok istemektedir. (Fakat sonra) ben ondan daha fazlasını elde ettiğim zaman, yakınlığından dolayı ona karşı daha büyük bir aşk beslemekteyim; yenilenen bir aşktan insan nasıl korunabilir?».

80 Farsça erkek ismi (krş. *Justi. Iranisches Namenbuch*, s.v.).

81 «صيب» kelimesinin sinonimidir lugatlerde bulunmamaktadır; belki «صيب» bkz. Lane, *An Arabic-English lexicon*, gösterilen kelime. Kan ve «ejderha kanı» ile mukayese edilen kırmızımtrak bir üsare. Her ikisi de şirde ekseriya bir tutulmuştur (krş. R. Geyer, *Zwei Gedichte von al-'A'sa*, I, 213 vdd.). «صيب و صيب» (sarı renk) ile değiştirilebilir.

82 Yâkût, VI, 118-119.

83 Gül'ün hayali, içenleri içmeğe teşvik eder; buna şirde çok rastlanır, bkz. an-Navâgî, *Halbat al-Kumayt*, 1276, 203-212; sayfa 206 daki anonim olan 2. ve 3. mısraları aşağı-yukarı el-Feth'in mısralarının aynısıdır.

84 Yâkût, VI, 122; Kutubî, II, 154; el-Husri, *Zahr al-âdâb* (İbn Abd Rabbihi'nin *İkd al-Ferid*'inin hamisinde, Kahire 1293, I, 352); Safedî, varak 45^a.

أنصف المحبوب فيه لسمع
عاشق يحسن تأليف الحجج⁸⁵

بني الحب على الجور فلو
ليس يستلح في حكم الهوى

«Aşk haksızlık üzerine kurulmuştur ve sevilen bir kimseye haklı davranışlarda bulunulsa o zaman aşkın tadı kalmaz. Aşk diyarında kanunları işlemekte mahir olan bir sevgili hoş karşılanmaktadır».

فخطايا اخي الهوى مغفوره
من غزاةٍ و حجةٍ مبرورة⁸⁶

ايها العاشق المذنب صبراً
زفرة في الهوى أحط لذنب

«Eziyet çeken ey sevgili, sabırla ızdırap çek, zira sevenin günahları affedilir. Aşkda bir iç çekme mukaddes bir savaştan veya bir hacdan daha çok affa hak kazandırır».

El-Feth'in mısralarının beğenildiği zannedilmektedir. Şâir Ebû Ali el-Beşîr el-Fazl b. Ca'fer bilhassa şu mısraları çok güzel bulmaktadır: «Ben ve sen şarap gibiyiz». O kadar ki, el-Feth'i medheden mısralar yazmıştır.

«Duydum ki, padişahların (?) bütün şiirleri mızrakları doğrultan âlet tarafından sıkıştırılınca (diğerini ölçmek için) eğilirler, bunun tek istisnası İmr el-Kays'ın mısralarıdır. Ancak el-Feth şiir yazmadan önce biz bunun böyle olduğunu iddia edebilirdik⁸⁷».

Nesre dair el-Feth'den bize ancak bir mektup kalmıştır. Bu mektubu el-Feth, el-Câhız'a yazmıştır ve ikisi arasındaki münasebetler bakımından alaka çekmektedir⁸⁸.

«Halife adeta sana aşık olmuş ve senden bahsedildiği zaman çok memnun olmaktadır. İlmin ve irfanın hakkında kanaati bu kadar kuvvetli olmasaydı seni saraya davet etmek için bir saniye bile

tereddüt etmez ve hâlen meşgul olduğun eser hakkında senin düşüncelerine ve irşatlarından istifade etmeğe çalışırdı. Halife bana şimdi yazdığın eserin ismini söyledi; ben de o zaman onun senin hakkındaki kanaatlerini daha da kuvvetlendirmeğe çalıştım. Bunun içindir ki, kendisi seni rahatsız etmekten çekindi. Seni bu mevkie ulaştırdığım için bana hakkımı tanı ve bu lütfu «Kitab el-Redd ala el-Nasâra» isimli kitabına atfet. Şu halde bu eseri tamamla ve hemen bana getir, istifade etmeğe çalış ve maaşını al. Eskiden senin maaşlarının hepsini benim gayretimle aldın ve şimdi de senin gelecek seneye ait maaşlarının ödenmesini temin ettim. Basiret el-Gannâm⁸⁹ isimli eserini okudum; senin muhayyeleni pek çok takdir etmeseydim düşüncelerimi söylerdim, Selâmlar⁹⁰».

Kendi çalışmaları için (el-Zehebî, onun edebiyat araştırmalarından hiç bıkmadığını söyler⁹¹) Samarra sarayında bir kütüphanesinin olmasını istemiş ve bu iş için dostlarını, ki bunlar arasında Ali b. Yahya el-Müneccim de bulunmaktadır ve güvendiği adamları vazifelendirmiştir. Harran'ın meşhur astronomlarından bir aileye mensup olan Ali b. Yahya, kendisi için de çok güzel bir kütüphane kurmuştur⁹². El-Feth'in kütüphanesinin daha ziyade felsefi eserlerden meydana geldiği zannedilmektedir. Bir çok kitaplar da bizzat Ali tarafından istinsah edilmiştir⁹³. Bu kütüphane İsmâil el-Kâdî ve dostu el-Câhız'ın⁹⁴ kütüphanesi ile Arab dünyasında meşhur olmuş, Basralı ve Kufeli bir çok âlimin uğrak yeri haline gelmiştir⁹⁵. Bu âlimler arasında muhakkak ki bu iki meşhur ekolün gramercileri de vardı. Meselâ el-Muberrred ve el-Mufaddal b. Seleme, el-Feth'in dostları idiler⁹⁶. Ayrıca diğer âlimleri de bu kütüphanedeki kitap-

85 Yâkût, VI, 122-3; Zehebî, varak 77b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

86 Yâkût, VI, 123; Kutubî, II, 154; Kutubî, 'Uyun, varak 139a; Safedî, varak 45b; İbn Asâkir, gösterilen yer حجة مبرورة için bkz. Lane, *An Arabic-English lexicon* مبرور kelimesi.

87 Yâkût, VI, 122; Husrî, I, 351-2. el-Feth, kelimeleri hatalı (الحن) kullanmakla itham ediliyor. İbn Abd Rabbîhî, I, 295.

88 Bu mektup için bkz. J. Finkel, *A risala of al-Jahiz*, Journal of the American Oriental Society, vol. 47 (1928), s. 32 de bu mektubun kısmi tercümesini veriyor.

89 el-Câhız, bu eseri, *Kitâb el-Hayavân* (I, 51)'ında *Basiret el-Gannâm el-Murtedd* ismiyle vermektedir. Bu şahıs hakkında bilgimiz yoktur. Fakat el-Taberî (III, 1302) ve İbn Miskeveyh (*Fragmenta hist. arab.*, 576) onun irtidat ettiği için 224 (839) yılında yakıldığını zikretmektedirler.

90 Yâkût, VI, 71-2.

91 Zehebî, varak 77b.

92 *Fihrist*, 143.

93 *Fihrist*, aynı yer; İbn Hallikan, (1275) I, 507.

94 Bkz. *Le bibliotthe arabe al tempo degli Abbasidi*, *Bibliofilia*, XXX (1928), s. 7 vdd. ve F. Krenkow tarafından yapılan İngilizce tercümesi, *Islamic Culture*, III, 2, s. 215 vdd.

95 Yâkût, VI, 117; *Fihrist*, 116; Kutubî, II, 154; Safedî, varak 44b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

96 Bkz. yukarıda s. 49.

ların çokluğu cezbetmekte ve onların da orada çalışmaları temin edilmekte idi.

Ancak el-Feth'in faaliyeti sadece kültürel sahaya inhisar etmemiş olup siyasetle de uğraşmış ve el-Mütevekkil'in sadık bir müşaviri olmuştur, o kadar ki, «el-Haccâc ve Ziyâd b. Ebîhi'nin Emevîler'e verdikleri öğütler, el-Feth'in Abbasiler'e verdiği öğütlerden daha çok olmamıştır»⁹⁷. Mısır valisi ve Dimaşk'da halifenin vekili olmuştur. Bu sonuncu vazife muhtemelen halife tarafından kendisine büyük bir diplomasi ile tevdi edilmişti. El-Mütevekkil, tahta çıktığında selefleri zamanında çeşitli isyanlarla gitgide Bağdad hükümetinden ayrılmakta olan Suriye'yi itaate almayı aklına koymuştu. Halife bu yakınlaşmayı ancak bizzat orada bulunmakla temin edeceğini anlamış ve 244 (858) yılında bütün maiyetiyle birlikte merkezi Dimaşk'a nakletmeğe karar vermiş; fakat burada fazla kalamamıştır⁹⁸. İklimde intibak edemediğinden ve Irak'a dönmeği isteyen Türk muhafızlarının karşı gelmesinden endişeye düştüğü için, belki de Suriye'de fazla bir şey yapamayacağını anladığından sadık adamı el-Feth'i yerine vekil bırakarak geri dönmüştür⁹⁹. Ancak, el-Feth de hiç bir netice elde edememiş ve kısa bir zaman sonra halifeye iltihak etmiştir.

El-Feth b. Hâkân'ın oldukça önemli diğer iki vazifesi hakkında bazı ip uçlarına tesadüf edilmektedir. Emevîler devrinde başlayan Arab kabilelerinin, güneyin çorak bölgelerinden kuzeyin daha verimli ve daha zengin topraklarına doğru yavaş yavaş ilerlemesi, Abbasiler devrinde daha da tehlikeli bir hal almağa başlamıştır. Bu göç bir asır sonra yarı müstakil devletlerin meydana gelmesine yol açmıştır. Bunlar arasında Trablusşam'da Benû Ammâr ve Haleb'da Benû Hamdân sayılabilir. Bu göçlerde çoğu zaman kabileler, ya bir vaha veya bir kuyunun zaptedilmesi, veya başka sebeplerle kendi aralarında ihtilafa düşmekte ve aralarında çatışmalar meydana gelmekte idi. Buna benzer bir hâdisenin, Benû Rebî'a ve Benû Taglib'den inen, müşterek ataları Amr b. Ganm olan el-Arâkim kabile-

97 Buhturî, 43, sondan üçüncü satır. Halife Muaviye'nin Kufe ve Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi ile Abdülmelik ve I. Velid'in meşhur Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un akıllı kurnaz siyasetleri ve efendilerine bağlılıkları arablar arasında darbimesel haline gelmiştir.

98 Taberî, III, 1436; İbn Asâkir, *el-Tarih el-Kebîr*, Dimaşk 1329, V, 274.

99 Bkz. yukarıda s. 46.

leri arasında meydana geldiği zannedilmektedir¹⁰⁰. El-Feth, halife tarafından bu anlaşmazlığı gidermek için aracı olarak gönderilmiş ve muhtemelen bu vazifesini başarılı bir şekilde neticelendirmiş tir¹⁰¹. Keza Hıms civarında yerleşmiş olan ve bir kaç defa baş kaldırmış olan Tayy, Mezhic ve Kalâ¹⁰² gibi Yemen kabilelerinin 241 (855-856) yılında hıristiyanların da katıldığı ayaklanmalarını bastırmadaki faaliyeti de başarılı sonuçlar vermiştir¹⁰³.

El-Feth alicenaplığı¹⁰⁴ ve cömertliği ile tanınmıştı; fakat el-Mes'ûdi'ye göre «halifenin nezdindeki itibarına rağmen, hiçbir zaman yaptığı iyilikler için kendisini sevdirmesini ve şiddet hareketleriyle kendisini saydırmasını bilememiştir»¹⁰⁵. Buna mukabil şâir Ali b. Cehm el-Sâmî'ye karşı çok âdil davranmıştır. Halife bir gün el-Feth'i bir sırrını ifşa etmekle itham ederek cezalandırmak gayesiyle¹⁰⁶ başkalarının huzurunda onu mevkiinden daha aşağı bir yere oturtmuştu. Mahçup olan el-Feth, gözlerini yerden kaldıramamıştı. O zaman bu sahneye şahit olan şâir el-Sâmî, onu düştüğü bu kötü durumdan kurtarmak için halifeye uzun bir hikâyeye anlatmıştı. Bu hikâyede sırların, tevdi edildiği kimseler tarafından değil, daha ziyade kötü ruhlular tarafından ifşa edildiği anlatılmakta idi. Bu hikâyeden hoşlanan halife, el-Feth'i affetmiş ve her ikisini de para ile taltif etmişti. Fakat kendisine verilen paranın Ali b. Cehm'e verilen paradan daha çok olduğunu gören ve bu affın, şâirin hazır cevablığı sayesinde gerçekleştiğine inanan el-Feth, hissesinin yarısını şâire vermek istemiştir¹⁰⁷.

El-Feth ve el-Mütevekkil birlikte yaşadıkları gibi birlikte de ölmüşler ve bu şekilde halifenin bir çok kere izhar ettiği arzusu da hakikat olmuştu. Gerçekten halife, el-Buhturî'yi, bir şiir yazması için vazifelendirerek bu şiirde şöyle denmesini istemiştir: Ben, onun

100 Krş. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen* (Göttingen 1852) C.

101 Husri, I, 64; Buhturî, s. 38 de iki kabile arasındaki savaşta da tasvir ediyor, ayrıca bkz. s. 49.

102 Buhturî, 48 vd.

103 Taberî, III, 1422.

104 Bu hususta yalnız bir misâl vardır: Boğulmaktan kurtardığı bir köylüye cömertçe mükafat verdi. (Sibt İbn el-Cevzî, varak 153b; Buhturî, 51 ve 55).

105 Mes'ûdi, VII, 191 vd.

106 Buhturî'nin bazı şiirlerinde (meselâ s. 42, 58 vd.) el-Mütevekkil'in Feth'e kıldığı ve fakat kısa zaman sonra tekrar aralarının düzeldiği belirtilmektedir.

107 Yâkût, VI, 120 vd.

benimle birlikte yaşamasını ve onu kaybetmememi istiyorum ; aksi halde ben yaşyamam. Onun da beni kaybetmemesi gerekir, aksi takdirde o da küçük düşürülür. Buhturî aşağıdaki mısraları yazmıştır :

«Sen benim efendimsin, nasıl sözünü tutmamazlık edebilir ve taahhüdümü yerine getirmekte ağır davranabilirim ?

«Ey Feth, istikbal bana ne senin yokluğunu gösterebilir ve ne de sen yaşadıkça benim yokluğumu göresin.

«Senin benden evvel ölmen en büyük felâket olur, senin benden sonra hayatta kalman da keza bir felâket sayılır.

«Zira daha evvel yalnız beni seven senin, başka birisinin dostu olmanı da kıskanırım».¹⁰⁸

Halifenin açık bir şekilde el-Feth'e ihsanlarda bulunması artık gözden düşmüş olan iki kişiyi kızdırmaktaydı; bunlar Boga el-Kebîr ve Vasîf adlı halife nezdindeki itibarlarını kaybetmiş iki Türk kumandanı idiler. Gerçekten bunlardan birisi Sumeysât'a sürülmüştü. İkincisinin ise mallarına halife el koymuş ve el-Feth'e vermişti. Bu iki türkün kinine bir de el-Mütevekkil'in büyük oğlu el-Muntasır'ın babasına olan kini ilâve edilmiştir. Çok sert tabiatlı olduğundan babası ile anlaşamayan el-Muntasır'ı halife bir çok defalar herkesin yanında takdir etmişti¹⁰⁹. El-Feth'in ve Vezir Ubeydullah b. Yahya'nın tavsiyeleri üzerine el-Mütevekkil, birinci oğlu el-Muntasır yerine ikinci oğlu el-Mu'tezz'i veliaht tayin etti. Bu karar, el-Muntasır'ı o kadar öfkeliendirdi ki, intikam almağa ahdedti ve suikastta bu iki Türk kumandanından başka, el-Feth'e ve Ubeydullah'a karşı kin besleyen diğer saray erkânından da yardım gördü. Suikast gayet ustaca hazırlanmış ve 4 Şevvâl (11 Aralık) gecesi gerçekleşmiştir.

Samarra'da yaşamaktan usanan el-Mütevekkil, bir seneden beri

108 Yâkût, VI, 119; Kutubî, II, 154; Kutubî, *Uyân*, varak 139^a, Zehebî, varak 77^b; Safedî, varak 45^a; İbn Asâkir, gösterilen yer. Bu mısralar Buhturî divanının İstanbul baskısında yoktur. Bu hususta Yâkût (VI, 120), garib ve fakat muhtemel bir fıkra naklediyor. Buhturî bu mısraları âşk olduğu birisi hakkında yazmıştır. Halife Buhturî'den kendisi ve Feth için bir şiir istediği zaman gâfil avlanan Buhturî aynı mısraları söyledi, yalnız birinci mısradaki bir kelime değiştirdi *لا ارتبى الأيام فقدك ماعت ولا عرفتك ماعت فقدد* beytinde *ماعت* tabirini *بافتح* ile değiştirdi.

109 Halife, el-Feth'e başkalarının huzurunda oğluna tokat atmak müsaadesini vermişti, Taberî, III, 1457.

el-Mütevekkiliyye, diğer adıyla el-Ca'feriyye'de¹¹⁰ oturmakta idi. Hilâfet merkezi'nin kuzeyinde kurdurduğu bu yeni şehir için büyük paralar harcamıştı¹¹¹. Bazı kaynaklar halifenin bizzat idaresi altında ve onun zevkine uygun olarak inşa edilen bu yeni şehir hakkında bilgi verirler. Halife burasını o kadar güzelleştirmiştir ki, Ebu'l-Aynâ adındaki bir şâir gördüğü zaman şöyle kitap etmiştir: «Ya Emir'ül-Müminin, herkes evlerini dünyada kurar, halbuki siz dünyayı kendi evinize yerleştirmişsiniz.»¹¹² Buna halife şu karşılığı vermiştir: «Ancak şimdi hakikî bir hükümdar olduğumu hissediyorum, zira yaşamakta olduğum şehri bizzat kendim inşa ettim.»¹¹³

İşte bu şehirde, kendi sarayında 4 Şevvâl (11 Aralık) gecesi, el-Mütevekkil, aralarında mutad olduğu vechile el-Feth'in de bulunduğu samimî dostlarından meydana gelen bir gurubu yemeğe davet etmişti. Her zaman olduğu gibi bol miktarda şarab içilmiş ve halifenin başı o kadar dumanlanmıştı ki, süikastçilerle birlik olan hâcibi Boğa el-Sagîr salona girerek halife adına misafirlerin artık çekilmesini rica ettiği zaman hiç bir şeyin farkına varamadı. Böylece, belki de tehlikeyi sezmiş olan ve bu sebeple de korumak için onun yanından ayrılmamış bulunan el-Feth ile başbaşa kaldı. Gerçekten el-Feth, onu sonuna kadar müdafaa etmiştir. Önce korkutmak gayesiyle iki mütecevize, karşılarında buldukları kimsenin onların efendisi olduğunu haykırmış, fakat bu sözlerin hiç bir tesiri olmadığını görünce efendisinin ve arkadaşının vücuduna vücudunu kalkan yapmıştı. Bu hâdiseyi el-Mes'ûdî şöyle anlatmaktadır: «Herkes kaçmıştı, tek başına kalan el-Feth katillerle mücadele ediyor ve onları püskürtüyordu. Halife vurulunca, el-Feth onu müdafaaaya devam ediyordu. Fakat âniden katillerden biri kılıcını göğsüne saplamış ve ucu sırtından çıkmıştı. El-Feth, halifenin can çekişmekte olduğunu görünce kılıç darbelerinden kendisini korumağa artık lüzum görmüyordu. Halifenin üstüne kapandı ve birlikte son nefesle-

110 Bu ismin değişik şekilleri hakkında bkz. Herzfeld, *Samarra*, Berlin 1907, s. 51.

111 Sûlî (varak 63^a), Halife el-Mütevekkil'in müliklerinin bir listesini ve bunların değerini vermektedir. Bu liste Yâkût (*Mu'cem el-Buldân*, III, 246 vd.)' un kaynağı o'malıdır.

112 Mes'ûdî, VIII, 123.

113 Ya'kûbî, *el-Buldân*, 267.

rini verdiler».¹¹⁴ Katiller, ertesi sabah halka insafsızca bir yalan söyleyerek, el-Feth'in halifeyi öldürdüğünü ve bu sebeple onun da öldürüldüğünü ilân ettiler¹¹⁵.

Bir çok defalar el-Feth'in iyiliğini görmüş olan şâir ve ediplerden yalnız ikisi onun hakkında mersiyeler yazarak göz yaşı dökmüşlerdir. Bunlar el-Buhturî ile el-Mütevekkil'in el-Feth'e hediye ettiği kültürlü ve şâir bir cariyedir¹¹⁶. Bu cariyeye efendisinin ölümüne ömrü boyunca göz yaşı dökmüştür :

«Ölüm el-Feth'e hücum ettiği zaman ona dedim ki —Ölüm kahramanları da karşılar—.

Sen yaptığını bir bilseydin, pişmanlık duygusuyla dişlerini gıcirtırdın!

Onu alıp götürdüğüne göre kimi istersen götür artık; el-Feth yok olduğundan beri ölüm hiç bir acı vermiyor.»¹¹⁷

El-Buhturî'nin dört mısraı, belki de insiyakî oldukları için daha az başarılıdır¹¹⁸.

114 Mes'ûdî, VII, 271 vd.; Katl hakkında bkz. Yâkût, VI, 117; Taberî, III, 1460; Fihrist, 116; Husrî, I, 195 vd.; İbn el-Esîr, VII, 63; İbn Tagribirdî, I, 757; el-Kindî, 204; terilen yer; Zehebî, varak 77b.

Ya'kûbî, II, 602; Ebu'l-Fidâ; II, 205; Sibt İbn el-Cevzî, varak 148^a ve b; İbn Asâkir, gös-

115 Taberî, III, 1461; İbn el-Esîr, VII, 63; Sibt İbn el-Cevzî, varak 154^a ve b.

116 Yâkût'ta (VI, 123) onun irticalen söylediği mısralar vardır.

117 Yâkût, VI, 124; Kutubî, 'Uyûn, varak 139b; Sibt İbn el-Cevzî, varak 154^a ve b; Safedî, varak, 45b; İbn Asâkir, gösterilen yer.

118 Buhturî, 62.